

Allport'a Göre Dinî Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım

Hasan KAYIKLIK*

ABSTRACT

In this paper, I attempted to evaluate the main characteristic of religious life in Allport's thought system.

Religious sentiment has an important role in Allport's thought. According to Allport religious sentiment comprises both cognitive and feeling process. Allport thinks that childhood religiosity is an imitation of religious tradition. On the other hand in adolescence religious sentiment differs from childhood religiosity. And during the twenty years religiosity declines.

Allport divides religious sentiment into two parts. These are mature and immature religious sentiment. Then he uses interiorized and institutionalized religiosity concepts. Finally he uses intrinsic and extrinsic religiosity concepts. According to Allport the extrinsically motivated person uses his religion, whereas the intrinsically motivated person lives his religion

Key words: Allport, religiosity, religious sentiment, mature-immature religious sentiment, extrinsic-intrinsic religious sentiment, .

Giriş

Din Psikolojisi yaklaşık yüz yıllık geçmişi olan bir bilim dalıdır. Bu süre birçok konuda uzun bir zaman dilimi olarak görülmesine rağmen bir bilim dalının ömrü olarak düşünüldüğünde çok da uzun bir süreç sayılmaz. Çünkü diğer birçok bilim dalının tarihine baktığımızda, çok daha uzun süreçlerden geçtikleri görülmektedir. Din Psikolojisi bu kısa geçmişine rağmen birçok bilim adamından katkılar görmüş ve bu katkılar sayesinde bu günkü konumuna gelmiştir. Ona katkı sağlayanlar arasında Amerikalı psikologların önemli bir yeri vardır. Kuşkusuz onların en meşhuru William James'tir. Bununla birlikte G. S. Hall, E. D. Starbuck, H. C. Clark, J. H. Leuba, A. Coe ve G. W. Allport da görmezden gelinemeyecek kadar önemli bilginlerdir¹. Bu çalışmada Allport'un² dinsel

* **Yrd. Doç. Dr.,** Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

1 Din Psikolojisinin ABD'deki gelişimi için Beit-Hallahmi, (1989), **Prolegomena To The Psychological Study Of Religion**, s. 19-23'e bakılabilir.

2 Gordon Willard Allport (1897-1967), Indiana'da doğdu. Harvard'da Ekonomi ve Felsefe okudu. 1919'da Robert Koleji'nde (İstanbul) İngilizce ve Sosyoloji dersleri verdi. 1921'de Harvard'da doktorasını tamamladı. 1922-1923 yıllarında Almanya'da Berlin ve Hamburg Üniversitelerinde, 1924'te İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde çalışmalar yaptı. Daha sonra Harvard Üniversitesine döndü ve Psikoloji profesörü olarak çalışmalarını sürdürdü (Bischof, 1970, s. 285-286).

yaşayışla ilgili görüşleri değerlendirilecektir. Ancak onun görüşlerinin tamamını ele almak ve değerlendirmek bir makale çerçevesine sığmayacağından burada sadece çocukluktan yetişkinliğe dinsel yaşayışta ortaya çıkan değişim ve gelişimler üzerinde durulacaktır.

Dini Duygu

Allport'un dindarlıkla ilgili olarak kullandığı temel kavramlardan biri olan "*sentiment*" kavramının açıklanması, onun düşünce sistemini yakalamak açısından zorunlu bir durumdur. Allport "*sentiment*" kavramını çok geniş bir anlam bağlamında kullanır. İngilizce'de, *his*, *duygu*, *seziş*, *his inceliği*, *aşırı hassasiyet* gibi anlamlara gelen "*sentiment*" kavramının onun düşünce sisteminde özel bir anlamı vardır. Allport bu kavramı kendine özgü biçimde şöyle açıklar: Böyle kavramlar, zihinsel yaşamın *güdülenme* ve *organizasyon* gibi merkezî ve hayati işlevlerinin sonuçlarıdır. Burada söz konusu olan güdülenme ifadesi zihinsel yaşamla ilgilidir. Organizasyon ise onun örüntüsüdür. Allport kendi dönemindeki psikoloji anlayışının, duygusal ve bilişsel süreçleri birbirinden ayrı ele almasını olumsuz bir durum olarak ifade eder. Gerçekte ise zihinsel yaşamın birinci ünitesi, *organize olmuş güdü* ya da *güdülenmiş organizasyondur*. Ne ad verilirse verilsin sonuçta bu bir hazır olma durumudur. Eğer bu otomobil kullanma gibi kökleşmiş bir davranış ise alışkanlıktır. Eğer bu nezaket, saldırganlık, utangaçlık gibi bir durum ise buna özellik (trait) adı verilmektedir. Bu bireyin toplumsal özelliklerinden kopma eğilimi ise nevroz olarak adlandırılır. Allport bundan sonra "*sentiment*" kavramına döner ve onu şöyle açıklar: "Eğer bu belirli değer objelerine yönelmiş bir *duygu (feeling)* ve *düşünce (thought)* bütünlüğü ise biz buna "*sentiment*" diyoruz". *Sentiment*, somut bir nesne gerektirebilir. Bununla beraber, o daha soyut değerlerle ilgili de olabilir. Ayrıca olumlu ve olumsuz duygulardan (*sentiment*) da bahsedilebilir. Örneğin bir ateistin dine ilişkin duygusu olumsuz bir duygudur. Allport'a göre "*dini duygu*" (*religious sentiment*), bireyin öznel yaşamında büyük önem verdiği kavramsal nesne ve ilkelere gösterdiği tepkilerin sonucu edindiği deneyimlerle oluşur³ (1950, s. 62-64). Allport'un *duygu* ve *dini duygu*yla ilgili olarak yaptığı bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, *dini duygu* hem duygusal hem de bilişsel süreçleri içine alan geniş kapsamlı bir kavramdır. En azından Allport'un düşünce sisteminde bu anlamda kullanılmaktadır.

Craps (1986), Allport'un din duygusuyla ilgili düşüncelerini açıklarken şu görüşlere yer verir: Din duygusu kişiden kişiye değişir. Çünkü o, kişilerin bilişsel ve duygusal bireyselliğinin bir yansımasıdır. Nitekim her bireyin öznel din duygusu diğer bireyin öznel din duygusundan farklıdır (s. 154). Din duygusu, bireyin kişisel özellikleri ile ilişkili olduğundan kişisel özellikleri farklı olan bireylerin din duygularının da farklılık göstermesi doğal bir durumdur.

G. W. Allport'un W. James ile İlişkisi

W. James geleneğinin önde gelen temsilcilerinden biri olmasına rağmen Allport'un *din duygusu* anlayışı bakımından W. James'den ayrıldığını belirtir-

3 Bundan sonra, "*dinsel duygu*", "*din duygusu*", "*dindarlık*" ve "*dinsel yaşayış*" gibi kavramlar Allport'un bu anlam çerçevesi içinde kullanılacaktır.

meliyiz. Bilindiği gibi James, dinin daha çok duygu yönünü vurgulamaktadır. James'in, dini, sadece duyguyla açıklamaya çalışması, din psikologlarından sert eleştiriler almıştır. Onun görüşlerini eleştiren psikologlardan biri de Antoinie Vergote'dur. Vergote (1999), James'in düşüncelerini hem tecrübe üzerinde yoğunlaşması hem de duygusallığı öne çıkarması nedeniyle eleştirir ve bu düşüncenin din psikolojisi üzerinde "kısırlaştırıcı" bir etki yaptığını söyler. Vergote'a göre "din psikolojisi James'in ona taktığı at gözlüklerinden kurtulmak için büyük çaba sarfetmek zorunda kalmıştır" (s. 116). Öte yandan Allport, bireysel dindarlığın hem duygu hem de bilişsel yönü üzerinde durmaktadır. Bununla beraber, Allport'un en önemli düşünce kaynaklarından birinin W. James olduğunu da belirtmeliyiz. Allport, hem psikolojiyle ilgili diğer çalışmalarında hem de özellikle dinle ilgili çalışmalarında W. James'ten büyük ölçüde etkilenebilir (Wulff, 1997, s. 585). Aslında W. James da dinî duygu (religious sentiment) kavramını kullanmaktadır. Ama o, bu kavramı dinsel korku, sevgi, huşû, zevk ve benzeri duyguları içine alan genel bir anlam çerçevesi içinde kullandığını ifade etmektedir (1945, s. 28). Bunlardan anlaşılmaktadır ki, Allport, W. James geleneğinin bir temsilcisi olmakla beraber onun dini sadece duyguyla açıklama çalışmasını yeterli bulmamakta ve ona bilişsel süreçleri de eklemektedir. Bu düşüncüyü Clark (1961) şöyle ifade eder: Allport da James gibi dinsel deneyimin bireyselliğini vurgular. Bununla beraber o, üzerinde düşünülen ve sistematik bir biçimde gelişen dindarlık biçimi üzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır. Buna karşın James, dinsel deneyimin tutkulu ve uç (extreme) biçimleri üzerinde durur (s. 11). İşte Allport'un W. Jamesten ayrıldığı nokta burasıdır. Nitekim Allport (1970), Richard Evans'ın yaptığı bir söyleşide daha çok William Stern ve Eduard Spranger'den etkilendiğini, W. James'ten az etkilendiğini çünkü onun psikoloji anlayışının dar bir psikolojik sistem olduğunu açık bir biçimde dile getirmektedir (s. 18).

Görüldüğü gibi hem W. James'in hem de Allport'un özellikle bireysel dindarlık üzerinde durması ve onu açıklamak için "dinî duygu" kavramını kullanması, iki psikologun anlayış bakımından birbirine ne kadar yakın olduğunu diğer bir ifadeyle Allport'un W. James'ten ne kadar etkilendiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan Allport'un "dinî duygu" kavramını W. James'ten tamamen kopmaksızın genişletme ve geliştirme çabası içinde olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim o, Clark'ın ifadesiyle "üzerinde düşünülen ve gelişen dindarlık" biçimini ön plana çıkarmaktadır.

Allport'a Göre Dinsel Yaşayış

Allport'un dine ilgisi 1937 yılında yayınladığı kişilikle ilgili *Personality: A Psychological Interpretation* adlı eseriyle başlar. O, dinin, kişiliğin önemli bir parçası olduğunu orada dile getirir. Allport, kişiliğin vazgeçilemez bir bileşenini oluşturan *din*'in ihmal edilmemesini ve dinin psikoloji ve kişilik çalışmaları için görmezden gelinemeyeceği düşüncesini vurgulamak için çeşitli konuşmalar yapar (Allport 1970, s. 67-68). Bu konuşmalar onun *The Individual and His Religion* adlı meşhur eserini oluşturur.

William James geleneğinden gelen Allport, dindarlık üzerinde dururken alışılmışın dışında bir yol izler. O, meşhur kitabı *The Individual and His Religion* (1950) adlı eserinde, dindarlığı incelerken çocuklukta (childhood), ergenlikte (adolescence) ve üniversite öğrencilerinde dinsel yaşayış ve olgun dindarlık gibi bir sıralama takip eder.

Çocuklukta ve Ergenlikte Dinsel Yaşayış

Allport bireysel dine gelişimsel bir bakış açısıyla yaklaşır. Bebeklik döneminde, arzular ve gelişmemiş toplumsal hevesler vardır. Ama Allport'a göre ortada henüz din gibi karmaşık bir duyguyu (sentiment) besleyecek bilinç ve zihinsel gelişim oluşmamıştır (1950, s. 31). İlk çocukluk döneminde görülen dinsel tepkiler, tamamen dinsel olmaktan daha çok toplumsal içerikli tepkilerdir. Çocuklar bazı ibadetleri öğrenebilir, ama bunun anlam ve önemini bilemezler. Çünkü onların duygu ve düşünceleri, ilk aşamada dış dünyanın gerçeklerinden kopmaz (Allport, 1950, s. 32).

Çocuk ben-merkezli bir düşünce yapısına sahiptir ve "niçin" diye sorduğu soruların yanıtlanmasında ısrar eder. Yetişkinler soruyu cevaplayamaz ya da çocuğu ikna edemezlerse çocuk kendi yöntemlerine başvurur. Bunun doğal bir sonucu olarak çocuğun dini, fantezilerden oluşur. Eğer çocuk, Tanrı'nın yüce ve güçlü olduğunu duyarsa bildiği en yüce ve güçlü varlığı Tanrı olarak düşünmeye başlar (Allport, 1950, s. 33).

Çocuğun dinsel anlayışının bir özelliği de Tanrı'yı insana benzetmesidir. Nitekim çocuğun çevresinde güçlü ve etkili insanlar vardır ve o, Tanrı'nın bunlar gibi olduğunu düşünebilir. Çocuk Tanrı'yı yaşlı bir kişi, zengin, güçlü bir kişi ya da bir kral olarak hayal edebilir (Allport, 1950, s. 34). Bu düşünce daha çok Hristiyan geleneği ile ilgilidir ve genellenip genellenemeyeceği ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim Yavuz (1983) *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* adlı çalışmada, Tanrı'yı insana benzetme tasavvurunun özellikle Batı kültürünün bir yansıması olduğunu belirtir. Buna karşılık Müslüman kültür çevresinde yetişen çocuklarda Allah'ı insana benzetmeye daha az rastlanılmaktadır ve bu süreç daha kısadır. Çünkü onların içinde bulunduğu kültür ortamında "mücerret bir Tanrı anlayışı" yer almakta (s. 174-176) ve bu da çocukların daha erken soyut düşünceyle karşılaşmalarına ve soyut Tanrı anlayışına geçmelerine zemin hazırlamaktadır.

Bunlardan anlaşılmaktadır ki, Allport'a göre çocuk fitrî bir inanca sahip değildir. Çocuk inancını çevrenin koşullarına bağlı olarak kazanır. Çevreye bağlı olarak kazanılan bu inanç ise çocuğun gelişim süreçleriyle ilişki içinde gelişir ve anlam kazanır. İnancın fitriliği düşüncesini bir kenara bırakırsak çocuğun inancını çevreden edinmesi ve duygusal, bilişsel ve fiziksel gelişimine bağlı olarak dinsel anlayış ve yaşayışının oluşması birçok psikolog tarafından kabul edilen bir konudur⁴.

Çocuğun dinsel duygu ve düşünceleri, ben-merkezliliğin, hayal dünyasının ve antropomorfizmin (Tanrı'yı insana benzetme) etkileriyle oluşup gelişmekle

4 Bu konuyla ilgili olarak Yavuz (1983) s. 42-43; Hökelekli (1993) s. 252-254'e bakılabilir.

beraber, yetişkin dünyasının baskılarından kurtulamaz. Çocuğun içinde yaşadığı toplumun dinî ve manevî değerleri onun ben-merkezli düşünce dünyasının bazı alanlarına sızır. Henüz, somut düşünceden soyut düşünceye geçmemiş olan altı yaşlarındaki bir çocuk, bu geçiş durumu için bir örnek olabilir (1950, s. 34). Bununla beraber çevrede hakim olan dinsel değerler çocuğu etkilemekte ve bu etkinin sonucu olarak çocukta belirmeye başlayan dinsel değerler, çocuğun duygusal ve bilişsel süreçlerine göre oluşmaktadır.

Allport'a (1970) göre dinin soyut kavramlarını tam olarak kavrayamayan çocuğun bu durumu 8-12 yaşlarına kadar sürer. Bu çocuksu dindarlık biçimi bazı bireylerde yaşam boyunca devam edebilir (s. 68-69). Çocuksu dindarlık biçiminin bazı bireylerde değişime uğramadan varlığını sürdürmesiyle ilgili olarak Allport'un yapmış olduğu bu tespit, dinsel gelişim açısından önemli bir düşüncedir. Nitekim bazı yetişkin insanlarda dinsel duygu ve düşüncelerin pek gelişmediğini ve antropomorfik bazı özellikler ve soyuta geçememiş bazı arayışlar görmekteyiz. Bu düşünceden hareketle, bazı insanların soyut olan Tanrı kavramını yeterince algılayamadığı için somut birtakım varlıklara dinsel bir ilgi gösterdiklerini söyleyebiliriz. Yaşları ilerlemesine rağmen somuttan soyuta geçememiş insanlar, inanç bakımından sıkıntılar yaşayabilirler. Çünkü dinler, özellikle ilahî dinler, somuttan daha çok soyut kavramlar üzerine kurulmuş sistemlerdir. Bu sistemlerde soyutu yakalayamayan insan, dinsel yaşayışını sadece somut alanda sürdürerek yüzeysel bir dindarlık örneği oluşturur.

Allport'un 8-12 yaşlarına kadar çocukların dinin soyut kavramlarını tam olarak algılayamadıklarına ilişkin görüşleri, bilişsel gelişim psikologu J. Piaget'nin düşüncelerine paralellik göstermektedir. Bilindiği gibi bilişsel gelişim deyince ilk akla gelen psikolog Piaget'dir. Piaget ergenlik dönemini soyut düşünce-nin başlama dönemi olarak kabul eder. Çünkü ona göre bilişsel gelişimin son aşaması olan soyut düşünce evresi, yaklaşık 12 yaşında başlar ve ilk yetişkinlik dönemine kadar devam eder. Piaget'ye göre, soyut düşünce evresi 12. yaşta bir anda gerçekleşen bir durum değildir. Bu düşünce biçiminin gelişmesi adım adım devam eder ve yıllar alabilir. Piaget'nin soyut düşünce evresiyle ilgili olarak en çok tartışılan konulardan biri de her insanın soyut düşünce evresine ulaşıp ulaşamayacağı sorunudur. Bu konuda genel görüş, her bireyin bu evreye ulaşamayacağı yönündedir. Bu arada soyut işlem evresine ulaşmayı olumlu ve olumsuz yönde etkileyen faktörler olduğunu da belirtmek gerekir. Eğitim, kültür ortamları ve sosyoekonomik yapının bireyin düşünce gelişimini etkilediği bir gerçektir (Bee, 1985, s. 249-254; Gander ve Gardiner, 2001, s. 463). Bu düşünceler, Allport'un bazı insanların somut düşünce yapısına dayalı çocuksu dindarlık biçiminden kurtulamadığı, yani dinin soyut değerlerini yeterince kavrayamadığı ve çocuksu dindarlık ve inanç yapısını ömür boyu sürdürdüğü yolundaki düşüncesini desteklemektedir.

Allport'a göre ergenlik öncesi yıllarda, gelişen duyguları etkileyen çeşitli etkenler vardır. Çocuk bu dönemde genellikle hayal kırıklıkları ve yoksunluklarla karşılaşır ve ben-merkezli dualar yapar. Bu dönemde dini yeterince doyurucu bulmayan birçok çocuk dinden soğuma ve uzaklaşma belirtileri gösterebilir. Bununla beraber çocuğun inancı zamanla büyüklerin inancına benzemeye baş-

lar. Bunun bir sonucu olarak, ergenlik öncesinde iç-grupla birleşme arzuları belirir. Çocuk, ana-babasına dinsel âdiyetle ilgili sorular sorar. Özellikle ergenlik döneminde, “biz neyiz?” diye sorar ve ait olunan dinsel sınıfla ilgili bilgiler toplar (1950, s. 34-35). Bunlardan anlaşılmaktadır ki, çocuk ergenlik öncesi döneminde, bazı sorunlar yaşamasına rağmen bu durum dinsel yaşayışta büyük sorunlar oluşturmaz. Bu dönemde çocuklar özellikle iç-grupla yakın ilişki halindedir ve onların inançlarını benimserler. Yine bu dönemde, ait olma duygusu ve toplumsal kimlik kazanma isteğinin yavaş yavaş başlaması, onları içinde yetiştikleri toplumsal ve kültürel çevrede hakim olan dini özellikle bir kimlik olarak benimsemeye yöneltir. Fakat bu dönem çok fazla sürmez ve genç birey ergenliğin sorunlu dönemi ile karşı karşıya gelir.

Allport’a göre genç, bu gelişme döneminde diğer bütün tutumlarında olduğu gibi dinsel tutumlarında da bir değişimin olması yönünde kendini zorlar. Genç, değişimin ikinci el donanımlardan birinci el donanımlara doğru olmasını ister. Aslında bu durum aynı zamanda onun kişilik özellikleriyle de yakından ilişkilidir. Bu sırada yaşanan değişim bazı alanlarda akıcı ve hissedilemez olmasına rağmen çoğu zaman bir başkaldırı sürecinde gerçekleşebilir. Bu başkaldırı genellikle onaltı yaşlarından önce olur (1950, s. 36). Bu durumların yaşandığı ergenlik dönemini Sieg şöyle tanımlar: “İnsanda, bireyin yetişkine özgü ayrıcalıklarının kendisine verilmediğini hissettiği zaman başlayan ve yetişkinin tüm gücü ve toplumsal konumu toplum tarafından bireye verildiği zaman sona eren gelişim dönemi...” (Gander ve Gardiner, 2001, s.438). Ergenlik gelişim ödevlerinden⁵ biri de “ana-baba ve diğer yetişkinlerden duygusal bağımsızlığı gerçekleştirmek”tir (Gander ve Gardiner, 2001, s.442). Ergenlik dönemindeki genç birey, hem yetişkine özgü hakları elde etmek ve hem de yaşamını bağımsız bir birey olarak sürdürmek için, o zamana kadar kendisine sunulan ve kendisinin de çok fazla incelemeyen aldığı değerleri bir elemeye tabi tutar.

İşte Allport’un ifade ettiği değişim bu eleme işlemi ile gerçekleşir. Söz konusu değişim sırasında, bazı gençlerin fazla bir sorun yaşamama olasılığı varken, bir çoğunun gerilimli zamanlar geçirme ihtimali vardır. Onlar bu arada dinsel değerlerle ilgili olarak kendilerine özgü bir anlayışın temellerini oluştururlar. Nitekim ergen bireyin gelişim ödevlerinden biri de “davranışın rehberi olarak bir dizi değer ve ahlâk sistemi kazanmak, bir ideoloji geliştirmek”tir (Gander ve Gardiner, 2001, s. 444). Kuşkusuz genç birey bunları yaparken bir taraftan kendine özgü bir insan olma, diğer taraftan çevreyle ilişkileri tamamen koparmama çabasıdadır. Ama bu dönemde gencin kendisi ön plandadır ve o, çoğu zaman kendine özgü olmak için daha önceki değerleri eleştirecek ve onlara yeni bir biçim kazandıracaktır. İşte Allport ergenlik döneminde yaşanan bu de-

5 Gander ve Gardiner (2001) ergenlik gelişim ödevlerini şöyle sıralar: “Bedensel özelliklerini kabul etmek ve bedenini etkili biçimde kullanmak. Eril ya da dişi bir toplumsal rolü gerçekleştirmek. Her iki cinsten yaşatlarıyla yeni ve daha olgun ilişkiler kurmak. Ana-baba ve diğer yetişkinlerden duygusal bağımsızlığı gerçekleştirmek. Ekonomik bir mesleğe hazırlanmak. Evliliğe ve aile yaşamına hazırlanma, Toplumsal bakımdan sorumlu bir davranış istemek ve gerçekleştirmek. Davranışın rehberi olarak bir dizi değer ve ahlak sistemi kazanmak, bir ideoloji geliştirmek” (Gander ve Gardiner, 2001, s.440-444).

gişim ve gelişmelerin ergen kişiliğinin bir bileşeni olan dinsel inanç ve değerlerde de yaşandığını ileri sürmektedir.

Üniversite Öğrencilerinde Dinsel Yaşayış

Allport üniversite öğrencilerinin dinsel yaşayışları üzerinde de durur. O, 414 üniversite öğrencisi üzerinde bir araştırma yapar ve onlara şu soruyu sorar: "Daha iyi bir yaşam felsefesine ulaşmak için dinsel bir yönelime gereksinim duyuyor musunuz?" Elde edilen sonuçlara ilk bakışta deneklerin dinsel bir yönelime gereksinim duymadıkları sonucuna varılmakla beraber, yirmibir yaş ve üzeri deneklerin daha fazla dinsel yönelime ihtiyaç duydukları belirlenmiştir. Nitekim yirmili yaşların başları ve ortaları dindarlığın zayıf olduğu yaşlardır. Çünkü bu dönem ana-babadan bağımsızlık kazanmanın tamamlandığı yaşlardır (1950, s. 40-42). Allport bu çalışmanın sonuçlarını şöyle özetler: Öğrencilerin çoğu olgun bir kişilik için din duygusuna ihtiyaç duymaktadır. Geleneksel farklılıklar olmakla beraber, yine öğrencilerin çoğu Tanrı'ya, yaklaşık dörtte biri de teolojik dogmalara inanmaktadır. Ayrıca onların büyük bir kısmı, duayı da içine alan geleneksel dinsel uygulamaları sürdürme eğilimi göstermektedir. Bununla birlikte Allport elde ettiği verilere dayanarak öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun geleneksel olarak edinilen dinle doyuma ulaşamadığını da ifade etmektedir (1950, s. 49). Allport'un ulaştığı bu sonuçlara paralel sonuçlar, Türkiye'de Fırat (1977) tarafından yapılan bir çalışmada da elde edilmiştir (s. 86-90).

Bunlardan anlaşılmaktadır ki çalkantılı bir dönem olan ergenlik evresini aşıp yetişkinliğe ilk adımı atmış olan kişi, toplumun dinsel değerlerinden tamamen kopmamaktadır. Yetişkinliğe giriş yapan genç birey, geleneksel dinsel değerleri az da olsa yaşamaya veya yaşamında onlara yer vermeye çalışmasına rağmen onlarla tam bir dinsel doyuma ulaşmamaktadır. Burada Allport'un üzerinde durduğu bir diğer konu da yirmili yaşlardaki bireyin dindarlık bakımından nispeten zayıf olmasıdır.

Allport'un bu düşüncesi, Argyle ve Beit-Hallahmi (1975) tarafından ifade edilen 18-30 yaşlar arasında dinsel yaşayışın gerilediğine (s. 66) ilişkin genel düşünceye uygundur. Nitekim Yaparel (1987) tarafından yapılan çalışmada, dinsel yaşayışın dua boyutunun dışında anlamlı bir farklılaşma görülmemekle beraber diğer boyutlarda da 23-29 yaş grubunun düşük puanlar aldığı görülmektedir (s. 132-134). Bu sonuç da Allport'un ileri sürdüğü ilk yetişkinlik döneminde dinsel değerlerin bir ölçüde gerilediğine ilişkin düşünceyle birbirini desteklemektedir.

Dinsel Yaşayışın Kişilikle İlişkisi

Allport dindarlığa ilişkin gelişimsel bakış açısını ilk yetişkinlik döneminden itibaren bırakır ve bundan sonra kişiliğin yapısı içinde dinin yeriyile ilgilenir. O, kişilik özellikleri ile din arasında önemli bir bağ olduğunu düşündüğünden önce kişilikle ilgili açıklamalar yapmaktadır. Ona (1950) göre bir kişi ister yirmi, ister otuz, ister yetmiş yaşında olsun, bu kişinin mutlaka olgun bir kişilik sahibi olduğu ileri sürülemez. Çünkü kronolojik yaş, zihinsel ve duygusal olgunluğu belirlemede tek başına yeterli değildir. Nitekim dinsel olgunluk da böyledir. Normal

olarak herhangi bir kişi çocukluktan çıkarken ben-merkezli düşünce yapısını terk eder. Bireyin dini artık onun özel alanıdır. Bundan böyle kişilik alanlarında çocukluk belirtileri bulunmaz (s. 59). Ama bu durum her insan için geçerli değildir. Bazı insanlar yaşları kaç olursa olsun olgun bir kişiliğe ulaşamaz. Olgun kişiliği yakalayamayan kişi de olgun bir dindar olamaz. Çünkü bu ikisi birbirleriyle ilişki ve etkileşim halindedir.

Allport'a (1950) göre, her olgun insan dinsel duygu taşımayabilir. İnsan yaşama estetik, sanatsal, ahlâkî ve felsefî bir anlayışla yaklaşarak bütüncül bir yaşam felsefesi oluşturabilir. Ama her ne zaman olgun bir kişi, olgun din duygusu geliştirirse, onun duygu, düşünce ve davranışlarında geliştirilmiş olan bu olgun din duygusunun izleri görülür. Kısaca ifade etmek gerekirse yaşamın bütün alanlarında onun etkileri kendini hissettirir (s. 61). Çünkü insanın oluşum ve gelişimi yaşam boyunca devam eden bir süreçtir ve gelişmiş duygular ancak yetişkin kişinin zenginlikleri içinde bulunabilir (Allport, 1955, s. 95). Allport'un bu cümlelerinden, dinsel duyguyu, olgun kişilik için zorunlu bir değer olarak görmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber o, bir kişi dinsel bir duyguya sahip ise bu duygunun onun kişiliği üzerinde etkili olduğunu kabul etmektedir.

a) Olgun Dindarlık ve Olgunlaşmamış Dindarlık

Allport (1950), bireyin dinsel yaşayışını ikiye ayırarak inceler. Ona göre dinsel yaşayış, olgunlaşmamış (immature) ve olgun (mature) dindarlık türleriyle kendini gösterir.

Allport'a göre dindarlığa yöneltilen eleştirilerin çoğu onun olgunlaşmamış biçimiyle ilgilidir. Olgunlaşmamış dindarlık, benliği memnun etmeye yönelik dürtülerin neden olduğu davranışların ilerisine geçemez. Olgunlaşmamış bir dindarlık biçimine sahip bir insan, ruhsal değerlerle ilgilenmek yerine ben-merkezli bir arzu ya da ben-merkezli bir ilginin uyutucu işlevleriyle ilgilenir. Olgunlaşmamış dindarlık biçimi, bireyin kendisini adayacağı bir anlam bağlamı oluşturamaz. Olgunlaşmamış dindarlığın kişilik üzerinde de bütüncül bir etkisi yoktur. Olgunlaşmamış dindarlık biçimi insanın bütün deneyimlerini kuşatamaz, gelip geçicidir, parça parçadır, kişiliğin bazı kısımlarına etki yapsa da doyurucu değildir (1950, s. 61-62). Olgunlaşmamış dindarlık, daha çok bir alışkanlık şeklinde kendini gösterir ve birey böyle bir dindarlığın gereklerini yerine getirirken basit çıkarlar peşinde koşar. Böyle bir dindarlık biçiminde duygu ve düşünceden daha ziyade, ister kişisel ister toplumsal olsun bireyin beklentileri öne çıkmaktadır. Bundan dolayı böyle bir dindarlığın bireyin diğer yaşayış alanları üzerinde tutarlı ve kalıcı bir etkisi bulunmamaktadır.

Olgun Dindarlığın Temel Özellikleri

Olgunlaşmamış dindarlığın aksine olgun dinsel duygu, bireyin kendi yaşamında büyük önemi olduğunu düşündüğü ilkeler ve merkezi olduğunu düşündüğü değerlerle ilişkisi bağlamında oluşur (Allport, 1950, s. 64). Allport olgun dinsel duyguyu olgunlaşmamış dinsel duygudan ayıran özellikleri şöyle sıralar: 1) Olgun dinsel duygu farklılaşmıştır. 2) Olgun dinsel duygu dinamik bir özellik gösterir. 3) Olgun dinsel duygu insicamlı bir ahlâk kaynağıdır. 4) Olgun dinsel

duygu kuşatıcıdır. 5) Olgun dinsel duygu bölünmez bir bütünlük gösterir. 6) Olgun dinsel duygu keşfedicidir ve anlamaya yarar (1950, s. 64-65).

1) *Olgun dinsel duygunun farklılaşması*: Herhangi bir eleştiriye tabi tutmaktan ana-babasının dinini kabul edenler, onların pratik düşüncelerini ve toplumsal geleneklerini de kabul ederler. Böyle insanların duyguları olgunlaşmamıştır. Bundan dolayı onlar çoğu zaman bastırılmış çatışmalar yaşarlar. Diğer taraftan farklılaşmış bir duygu, sürekli bir yeniden yapılanmanın ve birbirini izleyen birçok ince farkı yaşayabilmenin sonucudur. Olgunlaşma yolundaki birey, son çocukluk ya da ergenlik döneminde, hem ilk dönemlere ait ben-merkezci düşünceye hem de geleneklere ve ana-babanın düşüncelerine bilinçsizce uymayı kabul etmez. O hem benimseyebileceği yeni değerleri, hem de önceden kazandığı ikinci el inancı keşfeder. Olgunlaşma yolundaki insan ilk inançlarının tehlikelerini ve kaçamak yanlarını görür. Aynı zamanda o, geleneklerin olumlu yönlerini görürken yetersizliklerini de fark etmeye başlar (Allport, 1950, s. 65-68). Sonuç olarak insanın olgun dinarlık duygusunu kazanması, önceden sahip olunan dindarlık biçiminin temel yapısının tamamen değişmesi demektir (Allport, 1950, s. 71).

Buna göre, Allport, olgun dindarlıkta, geleneklerin ve onları taklit etmenin olumsuz etkilerini temizlemeyi bir zorunluluk olarak görmektedir. Allport geleneklere dayanarak edinilen ve yaşanan dindarlık biçimini çevredekileri taklitle edinilen ikinci-el (second-hand) dindarlık olarak adlandırmaktadır. Ona göre böyle bir inanca sahip birey dindarlık biçimini olgunlaştırmak için bu değerlere kendi kişisel özelliklerini katmalı, kendine özgü, duygu ve düşünce yoğunluğu olan, ruhî işlevlerini tatmin edici bir özellik kazandırmalıdır. Bu ise taklit yoluyla, sorgulamadan kazanılan dindarlığın köklü bir değişime uğraması, yani yeniden yapılanması anlamına gelmektedir. Böylece bireyin inancı, taklidi bir inanç olmaktan kurtulacak ve derüni bir özellik kazanacaktır. Dışsal bağlardan kurtulup içsel güdüler kazanan inanç ve değerler ise bireyin kişiliğini ve yaşayışını büyük ölçüde etkileyecektir.

2) *Olgun dinsel duygunun dinamizmi*: Dinsel yaşayışın kaynağı bir ölçüde organik arzulara dayanabilir, ama o zamanla ilk kaynaklarından bağımsızlaşır ve yeni güdüler kazanır (1950, s. 71). Şu bir gerçektir ki, olgunlaşmamış ve olgun dindarlık arasındaki farkların en önemlisi, olgun dindarlığın dinamik bir özellik kazanmış olmasıdır (1950, s. 72). İster çocukta ister yetişkinde olsun olgunlaşmamış dindarlık, kendini temize çıkarma ve insana rahatlık sağlayan şeylerle ilgilidir. Buna karşılık olgun dindarlık biçimi, insan yaşamında daha az araçsal özellikler gösterirken, daha çok üst düzey amaçsal (master) özellikler gösterir (1950, s. 72). Dinsel duygu zamanla ilk kaynağından büyük ölçüde bağımsızlaşır, yani “işlevsel bağımsızlık” kazanır. Böylece ana işlevini korur ve başka amaçlara hizmet etmez (1950, s.72).

Görüldüğü gibi Allport'un olgun dinsel duyguda gördüğü dinamizm *dinsel duygunun işlevsel bağımsızlığı* ile ilgilidir. Allport'un anlayışında işlevsel bağımsızlık önemli bir yer tutar. Allport (1961), kişilerin güdülerinin yegâneliğini ortaya koymak için, *işlevsel bağımsızlık* (functional autonomy) kavramını geliştirir. Ona göre işlevsel bağımsızlık, ne sadece insan güdülerinin gelişiminin ge-

çerli ilkeleri, ne de bütün güdülerini açıklama girişimidir. İşlevsel bağımsızlık kuramı, katı, kısa ve geriye dönük kuramlardan uzaklaşmayı ve yetişkin güdülerinin sahip olduğu kendiliğinden, değişen, ileriye dönük yönleri vurgulamayı amaçlayan bir kuramdır. İşlevsel bağımsızlık, yetişkin güdülerinin çeşitliliğini ve onların önceki sistemlerden gelişen çağdaş sistemler olmakla beraber onlardan tamamen bağımsız olduğunu kabul eder. Buna göre bir bireyin veya onun güdülerinin geçmişle ilişkisi çok zayıftır ve bu ilişki işlevsel değil sadece tarihseldir (s. 226-227). Önceleri dış beklentiye yönelik ve araçsal olan şeyler, sonradan derûnî ve amaçsal özellikler kazanmıştır (s.229).

Allport (1961) işlevsel bağımsızlığın sabitleşmiş (perseverative) ve özel (proprie) olmak üzere iki aşaması üzerinde durur: *Sabitleşmiş işlevsel bağımsızlık*, basit nörolojik ilkelerle ilgilidir. Her gün belli saatlerde yemek yemek, yatıp dinlenmek gibi tekrarlanan ekinlikleri ifade eder. *Özel işlevsel bağımsızlık*, sinir sistemi çalışmasından daha ileri seviyede olup, kişiliğin doğasını algılamaya ilişkin felsefi varsayımlarla ilgilidir. Bireyin kazanılmış ilgilerini, değerlerini, tutumlarını ve niyetlerini temsil eder. Özel işlevsel bağımsızlık değerleri ve amaçları ifade eder ve birey dünyasını bu değer ve amaçlara göre algılar (s. 230).

Allport, işlevsel bağımsızlığın kişiliğin esas belirleyicisi olduğunu savunmakla beraber, bazı oluşumların işlevsel bağımsızlık taşımadıklarını kabul eder. Ona göre, dürtüler (drives), refleks hareketler (reflex action), bünyevî donanımlar (constititional equipment), bazı alışkanlıklar (habits), yetişkinlerde görülen çocuksu davranışlar ve saplantılar (infantilismis and fixations), bazı nevroitik davranışlar işlevsel bağımsızlık taşımayabilirler (Allport, 1961, 238-240). Eğer bir güdü yeni amaçlar arıyorsa, o güdü, işlevsel bağımsızlığa ulaşmıştır. Aksi takdirde o işlevsel olarak bağımsız değildir.

Sonuç olarak bireyin *geçmiş yaşantılarından ayrılmasına ve yeni bir amaca yönelmesine* önem vermesi, işlevsel bağımsızlığın en önemli özelliklerinden biridir. Allport, kişiliğe böyle bir yaklaşım sergilemekle, kişiliği çocukluk yılları deneyimleriyle açıklayan psikanaliz ve sadece öğrenilmiş bir davranış ve dürtü tepki ilkesiyle açıklamaya çalışan davranışçılıktan farklı bir yol izlemektedir.

Allport işlevsel bağımsızlık düşüncesine paralel olarak, dinsel duygunun dinamikliği üzerinde durmaktadır. Buna göre, dinsel duygu işlevsel olarak ne kadar bağımsız ise o kadar dinamik ve olgun özellik gösterir. Olgun dinsel duygunun tabiatında dinamizm vardır ve o her zaman geleceğe dönük amaçlar taşır. Öte yandan olgunlaşmamış dinsel duygu, çocukluk dönemine ilişkin güdülerini henüz yenileyememiş, yani işlevsel bağımsızlığını kazanamamış olduğundan dinamik bir özellik gösteremez. Bunun sonucu olarak açılıma, yeniliğe ve geleceğe yönelmeme zorunluluğu ile başbaşa kalır.

Allport dinsel duygunun dinamizm düzeyi üzerinde de durur. Ona göre olgun dinsel duygunun dinamizm derecesi, onun kişiliği oluşturan çeşitli psikolojik sistemler arasında ne kadar merkezî bir yer aldığına bağlıdır (1950, s. 74). Eğer dinsel duygu bireyin kişilik yapısı üzerinde etkili değilse, o duygunun dinamizminden söz edilemez ve böyle bir dinsel duygu olgun bir dinsel duygu olarak da değerlendirilemez. Dinsel duygunun olgunluğu, onun ilk güdülerinden ayrılarak yeni güdülerle çalışması ve buna bağlı olarak dinamik bir özellik gös-

termesine bağlıdır. Biz dinsel bir duygunun dinamik olup olmadığını anlamak istiyorsak, onun bireyin yaşamında ve kişiliğinde oynadığı role bakmak durumundayız.

3) *İnsicamlı bir ahlâk kaynağı olarak olgun dinsel duygu*: Olgun dinsel duygunun ahlâkî sonuçları insicamlıdır (Allport, 1950, s. 74). Fakat idealizm olmadan ahlâkî standartları beslemek zordur ve Tanrı inancı olmadan da idealizmi beslemek zordur (Allport, 1950, s. 75). Daha önce ifade edildiği gibi dinsel duygular sürekli olgunlaşmaya devam ederken bu arada ahlâkî coşkular yaratır ve insanın amaçları arasında bir uyum sağlar (Allport, 1950, s. 76). Sonuç olarak Allport'a göre yüksek ahlâksal özelliklerle donanmış bir vicdanın oluşması, olgun dinsel duyguya bağlıdır. Diğer bir deyişle, olgun dinsel duygu, ahlâkî değerleri özümsemiş kişilikler oluşturmada etkilidir (Wulff, 1999, s. 588).

Allport'un dinle ahlâk arasında kurduğu bu ilişki, benzer şekilde birçok bilim adamı tarafından kurulmaktadır. Örneğin Argyle'a (2000) göre ahlâk ile din arasında, yakın bir bağ vardır. Çeşitli ahlâk kuralları koymada, dinin yetkili olduğu düşünülür. Nitekim, kaynağını dinden alan din liderleri, aynı zamanda ahlâksal kuralların ana kaynağını oluşturmaktadırlar. Dinin Tanrıyla ya da genel anlamda kutsalla, ahlâkın ise diğer insanlarla kurulan ilişkiyi düzenlediği düşünülürse, din ile ahlâkın yollarının ayrıldığı ileri sürülebilir. Ancak din, sadece Tanrı-insan ilişkisini düzenlemekle kalmaz aynı zamanda insanın diğer varlıklarla ilişkisini de düzenler. Nitekim insanın diğer insanlarla olan ilişkilerindeki sorumlulukları, dinde önemli bir yer tutmaktadır (s. 167). Konuya insan açısından bakıldığında, insanın ahlâksal birtakım değerler oluşturabilmek için dine gereksinim duyduğu da söylenebilir. Bu bağlamda ünlü psikolog Jung (1999), bireyin din olmadan ahlâksal altyapı oluşturamayacağını şöyle açıklar: "Nasıl ki sosyal bir varlık olarak insan uzun vadede toplumla bağı olmadan yaşayamazsa, birey de dış faktörlerin yıkıcı etkisini göreceli olarak azaltabilen dünya ötesi bir ilke olmadan hiçbir zaman varoluşu ve spiritüel ve ahlaki özerkliği için gerçek bir neden bulamaz. Tanrıya bağlanmayan bir birey, dünyanın fiziksel ve ahlâkî kışkırtıcılığına kendi kaynakları ile direnemez. Bunu yapabilmek için onu kitlelerin içinde boğulmaktan koruyan içsel ve fizikötesi bir deneyimin varlığına ihtiyacı vardır" (s. 60-61). Jung'un bu ifadeleri, bireyin ahlâksal değerler oluşturma konusunda dine olan gereksinimini vurgularken aynı zamanda din ile ahlâk arasındaki ilişkiyi de psikolojik bir zemine oturtmaktadır⁶. Bütün bunlar Allport'un olgun dindarlığın, uyumlu insan oluşturmada daha farklı bir ifadeyle insan davranışlarının tutarlılığı konusunda önemli bir kaynak oluşturduğuna ilişkin görüşleriyle paralellik göstermektedir. Allport'un bu düşüncelerinden yola çıkarak, olgun dindarlığa ulaşmış bir bireyin ahlâkî bakımdan sorun yaşamaması, yani davranışlarında uyumlu ve tutarlı olması gerektiği sonucuna varabiliriz.

6 Ahlâkın temelleri konusunda özellikle felsefede büyük tartışmalar yapılmaktadır. Felsefeciler genel olarak ahlâkı iki ana kaynağa dayandırır. Bazıları ahlâkın kaynağını dinde ararken diğer bazıları ise akıl, sezgi, duygu gibi din dışı alanlarda aramaktadır. Bu konudaki tartışmalar için, Kılıç (1992), **Ahlâkın Dini Temeli** ve Erdem (2002), **Ahlâk Felsefesi**, adlı çalışmalara bakılabilir.

4) *Olgun dinsel duygunun kuşatıcılığı*: Din, bilimin cesaret edemediği sorulara yanıt vermesi bakımından felsefeye benzer, ama yaşamın bütününe yönelik güdülere bakımından felsefeden ayrılır (Allport, 1950, s. 77). Bunun anlamı şudur: İnsan yaşamında ortaya çıkan çeşitli sorunlara ve gereksinimlere karşılık vermek için değişik yaklaşımlar olabilir, ama bunların hiç biri din kadar kuşatıcı ve tatmin edici değildir. Yalnız burada şu noktayı unutmamak gerekir. Din ancak olgun düzeye yükseldiği zaman, insan yaşamında böyle bir işlev görür. Aksi takdirde, yani olgunlaşmamış düzeydeki din duygusu böyle olumlu işlevlerden daha çok birtakım olumsuzluklara neden olabilir. Allport (1950) bu durumu şöyle açıklar: Bir insanın dinsel duygusunun kuşatıcı olması, hoşgörü olması gerektirir. Bundan dolayı olgun bir kişi, kendi yaşamının tek başına bütün anlamları ve değerleri içine almadığını bilir. Olgunlaşmamış insanlar ise kendilerinin sahip olduğu düşüncenin tek doğru olduğunu düşünürler. Örneğin olgun dindarlar Tanrının varlığına inanırlarken dinarlık bakımından olgun olmayan insanlar, gerçek inancın kendi inançları olduğunu ileri sürerler (s. 78). Olgunlaşmamış dindarlık özellikleri taşıyan kişiler, kendi doğruları dışında doğru tanımaz, başkalarının doğrularını küçümser ve kendileri gibi düşünmedikleri için onlardan uzak dururlar.

5) *Bölünmez bir bütünlük olarak olgun dinsel duygu*: Allport'a göre dinsel duygu sadece kuşatıcı değil aynı zamanda benzeşik (homojen) yapıda olmalıdır. Nitekim olgun insanların kendi dinsel duygularını benzeşik bir örüntüde oluşturmaya çalıştıkları görülür. (Allport, 1950, s. 79). Olgun dinsel duygu, kendisini oluşturan bütün bileşenlerin uyumlu olmasını gerektirir. Böyle bir duygunun içinde çelişki yoktur ve böyle bir dinsel duyguya sahip olan insan herhangi bir çelişki ve çatışma yaşamaz. Allport'un bu düşüncesini Wulff (1999) şöyle açıklar: Olgun dinsel duygu, insanın hayatta karşılaşabileceği iyi ve kötü durumlara, hayata ve ölüme aynı oranda değer ve anlam verir (s. 588). Böyle olgun dinsel duyguya sahip bir insan için yaşamın zorlukları onu teslim olmaya ya da isyan etmeye sevk edemediği gibi hayatın güzel ve hoş yönleri de onu insanî sınırları aşmaya ve başı boş ve sorumsuzca davranmaya götüremez. Diğer bir ifadeyle olgun dindar insan yaşamın olumlu ve olumsuz getirilerini, olgunluğun verdiği dengeli duygu, düşünce ve davranışlarla karşılar.

6) *Olgun dinsel duygunun keşfedici ve anlayıcı olması*: Olgun dindarlığın son özelliği anlayıcı olmasıdır. Anlayıcı inanç, daha geçerli bir inanca ulaşmada, yardımcı olur. Örneğin bir kişi, kendi inancını oluşturur, geliştirir ve ilahî varlığı elinden geldiğince anlar. Olgun insanın inancı, kendisinin çalışma denencesidir. Olgun dinsel duyguya sahip birey, inancına ilişkin şüphelerin hâlâ olası olduğunu iyi bilir. Olgun zihinsel yapıya sahip insanın özelliği, mutlak kesinlik olmasa bile tamamen gönülden davranabilmesidir. O, kendine çok fazla güvenmeksizin emin olabilir. Böyle bir insan, yarın yaşayacağından kesinlikle emin değildir, ama yaşamının devam edeceğini düşünür (Allport, 1950, s. 81). Buna göre, olgun dinsel duyguya sahip olan bir kişi, hem kendi inanç alanında hem de yaşamın diğer alanlarında gelişmeye açık bir özellik gösterir. O sahip olduğu değerleri incitmeksizin sorgulamayı bilen bir yapıdadır. Ona göre insan yaşamında geleceğe dönük belirsizlikler vardır ama bu belirsizlikler onun için

bir gerilim ve psikolojik çöküntü kaynağı değil aksine bir dinamizm kaynağıdır. Bu belirsizlik, ona ümitsizlik değil ümit ve heyecan verir. Olgun dinsel duygu sahibi bir insan bu özellikleri ile başına gelen her hali normal karşılar. Onun için yaşam da ölüm de insan içindir. O yaşamın zorlukları karşısında yılmadığı gibi, yaşamın güzellikleri onu şımartamaz. Bütün bunlar onun insanı, yaşamı, evreni, dini, Tanrı'yı daha iyi anlamasında kendisine yardımcı olur.

Diğer taraftan Allport'a (1950) göre kronik şüphecilik, yasakçı ve depresif düşünce, hiçbir şeyle uyusmaz. Yaşama iyimser yaklaşmak, yaşamın olmazsa olmazlarındandır. Bu bağlamda inanç, insanı başarıya götüren bir enerji üretir (s. 82). Olgun dinsel duyguya sahip bir kişi, aşırı şüpheli ve kaygılı değildir. O, yaşama gülümsemeyi başarmış bir insandır. Gönülünün ve kalbinin derinliklerinde yer verdiği manevî değerleri onun için bir dinamizm kaynağıdır ve yaşamın zorluklarıyla mücadele etmek için ona güç verir.

Olgun dinsel yaşayışın yukarıda açıklanan özelliklerine baktığımızda, içsel ve manevî değerlerin öne çıktığını görmek zor olmamaktadır. Nitekim taklîdî bir aşamada kalmayarak içsel değerlerle canlanan, işlevsel bağımsızlığını kazanmış, dinamik, uyumlu ahlâkî değerler oluşturmada birinci derecede kaynak olan, yaşamın her alanını kucaklayan, kendi içinde tutarlı, anlamayı ve buna bağlı olarak her alanda gelişmeyi gerektiren özellikler daha çok bireyin içsel donanımlarıyla ilgilidir. Gayet doğal olarak, olgunlaşmamış dindarlarda ise karşıt özellikler görülür.

Aslında Allport'un olgunlaşmamış ve olgun dinsel duygu ayırımı, onun olgunlaşmamış ve olgun kişilik ayırımına dayanır. O, kişiliğe ilişkin bu ayırımı dine ilişkin yaptığı ayırmadan çok önceleri yapmıştır. Onun olgun kişinin özelliklerini verdiğimizde bu ilişki daha açık bir biçimde ortaya çıkar.

Allport'a göre olgun kişilik sahibi bir bireyin özellikleri şunlardır: 1) Olgun insanın ilgileri, fizyolojik arzulardan daha çok ruhsal alana yönelir. 2) Olgun insan kendisini başkalarının gözüyle görebilen bir içgörüye sahiptir ve zaman zaman kozmik bir bakış açısıyla kendisini değerlendirir. 3) Olgun insan bütüncül bir yaşam felsefesine sahiptir (1937, s. 213-231; 1950, s. 60).

Allport'un düşünce sisteminde, kişilikle din duygusu yakından ilişkili olduğu için onun kişiliğe ilişkin bu sınıflaması, din duygusuyla ilgili sınıflaması ile uyum halindedir. Nitekim yukarıda üzerinde durduğumuz olgun dinsel duygunun özellikleri ile olgun kişiliğin özelliklerini karşılaştırdığımız zaman aralarında büyük bir paralellik olduğunu görmek çok zor olmayacaktır. Açıkça görüldüğü gibi hem olgun kişilik hem de olgun dindarlık olumlu özellikler ile donanmış bulunmaktadır. Buna karşılık olgunlaşmamış dindarlık ve kişilik basit ve olumsuz özellikler taşımaktadır.

b) Derûnî Dindarlık ve Dış Beklentiye Yönelik Dindarlık

Allport dindarlıkla ilgili düşüncelerinin içeriğini pek değiştirmemekle beraber adlandırma konusunda bir değişime gider. *Olgun ve olgunlaşmamış dindarlık kavramları yerine, önce içselleşmiş ve kurumsallaşmış dindarlık, daha sonra da derûnî ve dış beklentiye yönelik dindarlık kavramlarını kullanır.*

Allport 1950 yılında olgunlaşmamış din duygusu ve olgun din duygusu kavramlarıyla dindarlığı açıklamaya çalışırken 1960'lara doğru *derûnî* (intrinsic) ve *dış beklentiye yönelik* (extrinsic) dindarlık kavramlarını ortaya atar⁷. Bunlar, önceki kavramlardan tamamen kopuk olmayan ama sınırları daha iyi belirlenmiş kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Batson ve ark. s. 160).

Hunt ve King'e göre Allport'un, *derûnî* dindarlık ve *dış beklentiye yönelik* dindarlık kavramlarının ilk tohumları, isimlendirilmemiş ve tanımlanmamış olarak *"The Individual and His Religion"* da görülür (Allport, 1950, s. 59). Allport (1954) *"The Nature of Prejudice"* de, önyargıya ilişkin olarak iki tür dindarlıktan bahseder. *İçselleşmiş* (interiorized) ve *kurumsallaşmış* (institutionalized) terimlerini, *derûnî* ve *dış beklentiye yönelik* terimleriyle aynı anlamda kullanır ancak yine bir tanımlamada bulunmaz. Allport *derûnî* ve *dış beklentiye yönelik* dindarlık kavramlarını ilk kez *"Religion and Prejudice"* (1959) da kullanır. O, bu kavramlara *"The Religious Context of Prejudice"* da (1966) son şeklini verir (Hunt ve King, 1971, s. 340).

Allport, M. Ross ile yaptığı *"Personal Religious Orientation and Prejudice"* (1967) adlı çalışmada, *derûnî* dindarlık ve *dış beklentiye yönelik* dindarlıkla ilgili olarak şu açıklamaları yapar:

"Özel dinin iki kutbunu ifade etmenin en açık biçimi, içsel olarak güdülenen bireyin kendi dinini yaşarken dışsal olarak güdülenen bireyin dinini kullandığını söylemektir... *Dış beklentiye yönelik* dindarlık eğilimine sahip kişiler, kendi amaçları için dini kullanma özelliğine sahiptirler. *Dış beklentiye yönelik* ilgiler, her zaman, çıkar sağlayıcı ve faydacıdır. Bu özelliğe sahip insanlar, dini, güvenlik, teselli ve sosyalite sağlama ve ilgi çekme, statü ve masumiyet elde etmenin bir yolu olarak çok kullanışlı bulabilirler. Bu özellikteki insanlarda benimsenen inanç, birinci derecedeki ihtiyaçlara göre şekil alır. Teolojik terimlerle ifade edilirse, *dış beklentiye yönelik* dinsel güdüye sahip birey Tanrıya yönelir ama benliğinden vazgeçmez. *Derûnî* güdülere sahip kişiler ana güdülerini dinde bulurlar. Diğer ihtiyaçlar, güçlü olsalar bile onların daha önemsiz olduğu düşünülür ve mümkün olduğunca, dinsel inanç ve emirlerle uyumlu hale getirilmeye çalışılır. Birey kabul ettiği inancı, içselleştirmek ve tam olarak yaşamak için çaba harcar, yani o, dinini yaşar" (Allport, 1968, s. 242-243; 1970, s. 71-72).

Derûnî ve *dış beklentiye yönelik* dindarlığın farkını belirtmek üzere Allport'un eserlerinde çokça tekrarlanan *"Dış beklentiye yönelik dindarlar dinini kullanır, derûnî dindarlar dinini yaşar"* (Allport & Ross, 1968, s. 242) cümlesi, konuyu kısa, açık ve anlamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Beit-Hallahmi (1989), Allport'un *derûnî* dindar tipini kalbini ve ruhunu inancına veren (veya inancı, kalbine ve ruhuna giren) *"gerçek inanan"*; *dış beklentiye yönelik* dindar tipini de, dışsal saygınlık kazanmak için dinin akidelerine sadece sahte bağlılık gösteren *"din hayranı"* (s. 63) diyerek açıklar.

Yukarıda açıklaması verilen *derûnî* ve *dış beklentiye yönelik* dindarlık, All-

7 Daha önce yaptığımız bir çalışmada (Kayıklık, 2000), kavramların kök anlamlarından hareketle "intrinsic" için "içedönük" ve "extrinsic" için "dışadönük" kavramlarını kullanmıştık. Ancak daha sonra bu kavramların Allport'un düşünce sistemindeki anlamlarını esas alarak *"derûnî"* ve *"dış beklentiye yönelik"* olarak karşılanmasının daha uygun olduğunu düşündük.

port'a (1967) göre, öznel dinin iki kutuplu tipidir. İnancını açıklayan insanların çoğu, kendilerine bu iki kutup arasında bir yer bulacaktır (s. 242). Allport'un bu ifadesinden anlaşılmaktadır ki, bu iki dindarlık tipi, dindarlığın iki uç noktasını oluşturmaktadır. Nitekim onun "çoğu insan bu iki nokta arasında kendine bir yer bulur" cümlesi bu düşünceyi doğrulamaktadır. Bununla beraber, onun özellikle bu iki dindarlık biçiminin özellikleri üzerinde ısrarlı bir şekilde durması, dindarlık için sınır belirlemekten daha çok bir tipleştirme çabası içinde olduğunu göstermektedir.

Dittes'e göre (1971), Allport'un *derûnî* ve *dış beklentiye yönelik* dindarlık ayırımı ve tanımından, şu sonuç çıkarılabilir: O, dinden daha çok, kişilik yapısı veya güdüsel özelliklerdeki farkı vurgulamaktadır. *Dış beklentiye yönelik* olarak güdülenen birey, dinsel inanç ve uygulamaları kişisel güdülerinin tatmini için kullanır veya onlara uydurur. *Derûnî* olarak güdülenen bireyin kişisel güdü ve uygulamalarını dinin kurallarına uydurduğu veya onların tatmini için kullandığı düşünülür. Bu, *içsel* (inner) ve *dışsal* (outer) dindarlık tipi arasındaki farkı belirlemekten başka bir şeydir. Aslında, Allport'un üzerinde durduğu fark, kendisinin orijinal terimleri olan *içselleşmiş* (interiorized) ve *kurumsallaşmış* (institutionalized) dindarlık şekilleri ile ilişkilidir (s. 86).

Bir konu dışında Dittes ile aynı düşüncede olduğumuzu belirtmeliyiz. Allport'un dindarlıkla ilgili kavramların belirlenmesi ile ilgili olarak bazı sıkıntılarının olduğu bir gerçektir. Ama o, genel düşünce sistemine uygun olarak dindarlığı iki ana noktada toplamaktadır. Onun sıkıntısı ise bu iki sınıfın adlandırılmasıdır. Allport bu sınıflardan biri için sırayla *olgun*, *içselleşmiş* ve *derûnî* kavramlarını kullanırken, diğeri için yine sırayla *olgunlaşmamış*, *kurumsallaşmış* ve *dış beklentiye yönelik* kavramlarını kullanmaktadır. Aslında bu kavramlar onun düşünce sisteminde tarihsel bir akış içinde birbirinin yerini almakla beraber, onun dindarlık sınıflamasında ve anlayışında herhangi bir değişimin olmadığını görmekteyiz. Dittes ile paylaşmadığınız düşünce ise Dittes'in *içselleşmiş* ve *kurumsallaşmış* kavramlarının Allport'un açıklamaya çalıştığı dindarlık türlerine en uygun ad olduğu yolundaki düşüncesidir. Allport'un yukarıda verdiğimiz açıklamalarına baktığımızda, içselleşmiş dindarlık onun açıklamalarına uymakla birlikte kurumsallaşmış dindarlık uymamaktadır. Çünkü Allport kurumsallaşmış dindarlık biçiminden daha çok dış beklentilere dayalı dindarlık üzerinde durmaktadır. Nitekim bazı kurumsallaşmış dindarlıklar Allport'un derûnî dindarlık sınıfına girebilir. Başka bir ifadeyle derûnî bir dinsel yaşayış bazı kurumsallaşmış dinsel anlayış ve yaşayış içinde de sürdürülebilir. Diğer taraftan bütün kurumsallaşmış dindarlık türlerinin dış beklentilere dayalı bir dindarlık olduğunu ileri sürmek bazı yanlışlıklara neden olabilir⁸.

Sonuç

Başa dönecek olursak, Allport bir Amerikalı olmakla birlikte, onun Avrupa'da da psikoloji eğitimi görmüş olması, düşüncelerinde hem Amerikalı hem

8 Örneğin İslam Tasavvufu kurumsallaşmış bir dinsel yaşayış olarak değerlendirilebilmesine rağmen, onun tamamen dış beklentiye yönelik bir dinsel yaşayış olduğunu iddia edemeyiz. Çünkü o dış beklentiye yönelik dindarlıktan daha çok derûnî değerlerin yaşandığı bir dindarlıktır.

de Avrupalı psikologların izlerini taşımasına neden olmuştur diyebiliriz. Bununla beraber o, bir taklitçi değil, bir sentezci görünümündedir. Çünkü o, W. James geleneğinden gelmesine rağmen onun görüşlerini "dar" bulmakta ve genişletme yoluna giderken ondan fazla kopmamaya ve bu arada Avrupalı W. Stern, E. Spranger gibi psikologlardan yararlanarak yeni bir düşünce biçimi oluşturmaya çalışmaktadır.

Allport, meşhur eseri *The Individual and His Religion*'da dindarlığı incelemeye çocukluk dönemiyle başlar ve ergenlik ve gençlik dönemleriyle devam eder. Ona göre çocukluk dönemi dindarlığı taklide dayalı, sorgulanmadan kabul edilen ve soyut düşünemeyen çocuğun antropomorfist düşünce yapısına göre oluşmaktadır. Allport'un en önemli tespitlerinden biri de bazı insanların somut düşünce aşamasından kurtulamayarak bir ömür boyu böyle taklide dayalı kalmaları ve soyut değerleri yeterince kavrayamadan dindarlıklarını sürdürmeleridir. Allport, ergenlik döneminin genel özelliklerine bağlı olarak dinsel değerler konusunda da sorgulama ve eleştiriden sonra bireyin kendine özgü bir dindarlık biçimine ulaştığını belirtir. Ona göre, genel düşünceye uygun olarak yirmili yaşlardaki bireyler, dinden tamamen kopmamak ve dua gibi dinin aslı değerlerini yaşamakla beraber genel anlamda dine fazla ilgi göstermemektedirler. Bu açıklamalar, daha önce yapılmış olan ve bilinen açıklamalara uygun düşüncelerdir. Allport'un dikkat çeken ve onu farklı kılan açıklamaları bundan sonra başlar.

Psikolojinin çeşitli alanlarıyla ilgili çalışmalar yapan Allport'un önemli ilgi alanlarından biri de kişilik ve dinsel yaşayıdır. Onun dindarlıkla ilgili görüşlerinin, kişilikle ilgili görüşlerine dayandığı yukarıdaki açıklamalardan kolaylıkla anlaşılmaktadır. O, çalışmalarında kişiliği olgun ve olgunlaşmamış olarak iki alanda değerlendirirken kişiliğin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü dindarlığı da aynı sınıflamayla ele almaktadır. Allport'a göre, bir insanın olgunlaşmamış dindarlıktan olgun dindarlığa yükselebilmek için olgunlaşmamış dindarlığın güdülerinden kendisini koparması ve geleceğe, yüce, içsel ve manevî değerlere yönelik güdülerle hareket etmesi gerekir. Bu ise normal olarak kişiliğin diğer alanlarında olduğu gibi dinsel yaşayış alanında da işlevsel bağımsızlık ile gerçekleşir.

Daha sonra Allport'un olgun ve olgunlaşmamış dindarlık yerine içselleşmiş dindarlık ve kurumsallaşmış dindarlık ifadelerini kullandığını, ama bununla da kalmayarak bir ileri aşamada derûnî ve dış beklentiye yönelik dindarlık ifadelerini kullandığını görmekteyiz. Allport bu derûnî dindarlık ve dış beklentiye yönelik dindarlık ifadeleriyle dindarlık anlayışında son noktaya ulaşır ve daha önce çizgileri tam olarak belirlenemeyen dindarlık biçimlerinin sınırlarını açık bir biçimde ortaya koyar. Ona göre "dış beklentiye yönelik dindarlar, dinlerini bir araç olarak kullanırlarken derûnî dindarlar dinlerini yaşarlar".

Görüldüğü gibi Allport dindarlığın oluşum ve gelişimi ile ilgili çeşitli değerlendirmeler yapmakta ve dindarlığı çift kutuplu bir zeminde ele almaktadır. Bunun yanında Allport'un Din Psikolojisine yaptığı en büyük katkı, onun dindarlığı kişilikten ayrı bir inceleme alanı olarak görmesidir. Çünkü ona göre, dindarlık, kendi ifadesiyle dinsel duygu (religious sentiment), kişilik için zorunlu bir bileşen olmamakla beraber, eğer bir insan inanıyorsa yani dinsel duygular taşıyorsa böyle bir insanın kişiliğini onun dinsel duygularından bağımsız olarak

ele alıp incelemek, eksik bir değerlendirme biçimidir. Çünkü dinsel duygu, olgun, diğer bir ifadeyle derûnî bir dinsel duygu ise, bireyin kişiliğinde vazgeçilemez bir yere ve etkiye sahiptir. Bundan dolayı kişilik araştırmaları, bireylerin dinsel duygularını da göz önünde bulundurmak zorundadır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir: "Bireyin yaşayış biçimini dinsel inanç ve değerler mi yoksa kişilik özellikleri mi belirler?" Bu soruya iki türlü yanıt verilebilir: 1) Bireysel yaşam biçimini belirleyen etken bireyin kişilik özellikleridir. 2) Bireyin yaşam biçimini belirleyen temel etken onun inançlarıdır. Bu yaklaşımlar uzun uzun tartışılabilir. Ama Allport böyle bir tartışmaya girmiyor. Ona göre bireyin yaşam biçimini belirleyen kişilik özellikleridir. Ama o bunu savunurken dinsel inanç ve değerleri tamamen devre dışı bırakmıyor. Çünkü Allport'un anlayışına göre inanan bir insanın kişilik yapısının oluşmasında ve yaşayış biçiminin belirlenmesinde dinsel duygu çok büyük bir rol oynamaktadır. Eğer bu dinsel duygu, taklide dayalı, sorgulanmamış, farklılaşmamış, ham, kurumsallaşmış, dış beklentiye yönelik bir dinsel duygu değil de taklidî güdülerinden işlevsel bağımsızlığını kazanmış, sorgulanmış, farklılaşmış, olgunlaşmış, içselleşmiş, derûnî bir dinsel duygu ise bireyin yaşayış biçiminde merkezi bir rol üstlenmektedir. Çünkü böyle bir dindarlık biçimi, insan yaşamında yüksek ahlâksal değerlerin oluşmasına, anlamaya, kavramaya, hayatın her türlü getirilerini normal karşılamaya, hoşgörüyü, sevgiyi, saygıya, yaşama sevincine vs. zemin hazırlar. Nitekim derûnî dinsel duygu sahibi insanlar, yüce değerler peşinde oldukları için, yaşama daha nesnel bir anlayışla bakabilir ve onun temel taşlarının nerede, nasıl olması gerektiğini bilirler. Ayrıca onlar, hayatlarında karşı karşıya kaldıkları durumlara gereği kadar değer verirler. Kısaca ifade etmek gerekirse, onlar hayata bütüncül bir yaşam felsefesiyle bakar ve onu her yönüyle görmeye ve anlamaya çalışırlar.

Allport'un düşünce sistemi ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri de şudur: Yukarıda da belirttiğimiz gibi Allport dindarlığı iki sınıfa ayırmakta ve birini olgun, içselleşmiş ve derûnî dindarlık diye adlandırırken diğerini olgunlaşmamış, kurumsallaşmış ve dış beklentiye yönelik gibi kavramlarla adlandırmaktadır. O, birinci dindarlığa olumlu özellikler yüklerken, ikincisine olumsuz özellikler yüklemektedir. Hem kullanılan kavramları hem de yüklenen özellikleri dikkate aldığımızda, Allport'un olanı olduğu gibi belirleme işine girişen bir psikolog olmaktan daha çok sanki dindarlığa bir değer belirleme durumunda olduğunu görmekteyiz.

Son olarak belirtmek gerekir ki, boylamsal bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, Allport'un dinle ilgili düşüncelerinde genel manada bir değişim olmamakla beraber, dindarlığa ilişkin olarak kullandığı kavramlarda değişiklikler olduğu görülmektedir.

Ancak Allport'un bireysel dindarlıkla ilgili görüşleri sadece burada üzerinde durduğumuz düşüncelerden ibaret değildir. Onun özellikle din-ruh sağlığı ilişkisine, dinî şüphe, iman gibi konulara dair düşüncelerini de değerlendirmek gereklidir⁹.

9 Bu çalışmanın devamı niteliğinde olan böyle bir çalışma yapmayı planlıyoruz.

KAYNAKLAR

- ALLPORT, G. W., (1937), *Personality: A Psychological Interpretation*, London: Constable & Company LTD.
- , (1950), *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, New York: The Macmillan Company.
- , (1954), *The Nature of Prejudice*, Boston, Massachusetts: The Beacon Press.
- , (1955), *Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality*, New Haven & London: Yale University Press.
- , (1960), *Personality and Social Encounter: Selected Essays*, Boston: Beacon Press.
- , (1961), *Pattern and Growth in Personality*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- , (1968), *The Person in Psychology: Selected Essays*, Boston: Beacon Press.
- , and ROSS, J. M., (1968), "Personal Religious Orientation and Prejudice", in *The Person in Psychology: Selected Essays*, Boston: Beacon Press.
- , (1970), *Gordon Allport: The Man and His Ideas*, (Richard I. Evans ile söyleşi), New York: E. P. Dutton & Co., Inc.
- ARGYLE, M., BEİT-HALLAHMİ, B., (1975), *The Social Psychology of Religion*, London and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- BATSON, C. D., SCHOENRADE, P., VENTIS, W. L., (1993), *Religion and the Individual: A Social Psychological Perspective*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- BEE, H., (1985), *The Developing Child*, New York: Harper & Row Publishers.
- BEİT-HALLAHMİ, B., (1989), *Prolegomena to The Psychological Study of Religion*, London and Toronto: Associated University Press.
- BİSCHOF, L. J., (1970), *Interpreting Personality Theories*, New York and London: Harper and Row Publishers.
- CLARK, H. C., (1961), *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behavior*, New York: The Macmillan Company.
- CRAPPS, R. W., (1986), *An Introduction to Psychology of Religion*, USA: Mercer University Press.
- DİTTES, J. E., (1971), "Typing the Typologies: Some Parallels in the Career of Church Sect and Extrinsic-Intrinsic", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 10, pp. 375-383.
- ERDEM, H., (2002), *Ahlak Felsefesi*, Konya: Hü-Er Yayınları
- FIRAT, E., (1977), *Universite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.
- GANDER, M., J. & GARDİNER, H. W., (2001), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, (Çev: A. Dönmez, N. Çelen, B. Onur), Ankara: İmge Kitabevi.
- HARDİNG, J., (1970), "Symposium: Gordon Allport: His Unique Contributions to Contemporary Personality and Social Psychology", *Gordon Allport: The Man and His Ideas*, (Richard I. Evans ile söyleşi), içinde, New York: E. P. Dutton & Co., Inc.
- HÖKELEKLİ, H. (1993), *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- HUNT, R. A. and KING, M., (1971), "The Intrinsic-Extrinsic Concept: A Review and Evaluation", *Journal for The Scientific Study of Religion*, Vol. 10, pp. 339-356.
- JAMES, W. (1945), *The Varieties of Religious experience: A Study in Human Nature*, London, New York, Toronto: Longmans Green and Co.
- JUNG, C. G., (1999), *Keşfedilmemiş Benlik*, (Çeviren: Barış İlhan, Canan Ener Sılay), İstanbul: İlhan Yayınları.
- KAYIKLIK, H., (2000), *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KILIÇ, R., (1992), *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- WULFF, D. M., (1997), *Psychology of Religion: Classic and Contemporary*, New York: John Wiley & Sons, Inc.
- VERGOTE, A., (1999), *Din İnanc ve İnancsızlık*, (Çeviren: Veyssel Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- YAPAREL, R., (1987), *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAVUZ, K., (1983), *Çocukta Dini Duygu ve düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.